

1 oktober 2011
Översättning

I sitt bidrag till vänboken för ambassadör Arto Mansala beskriver hans yngre kollega ambassadör René Nyberg en incident i Moskva 1975, där den unge och oerfarna attachén tog sig att vidarebefordra ett brev av skulptören Ernst Neizvestny till president Kekkonen. Det skedde dock i otid och Nyberg observerar det finsk-sovjetiska förhållandet ur en ung attachés och vicekonsuls syn samt fördjupar sig i de nonkonformistiska konstnärernas värld med hjälp av den rika floran av memoarlitteratur och forskning som idag står till förfogande.

Sitt fynd i Kekkonens arkiv har Nyberg valt som motto för sin essä för att skildra den finska metoden att hantera den stora grannen.

René Nyberg

Sovjetunionens brutala charm

”Det bara kom”

Refusnik

Nonkonformisterna

Hallamas

”För att inte sovjetmyndigheterna skall ilskna till ”

Neizvestny

”Leningrad är en grym stad”

Sovjetunionens brutala charm

Som Alice i Underlandet

Höger och vänster

Neizvestnys öde

”För att inte sovjetmyndigheterna skall ilskna till. Men inte behövs deras medgivande heller.”
Urho Kekkonen 1965

”Det bara kom”

I marginalen till Moskva-ambassadens missiv från den 29.7.1975 gjorde Urho Kekkonen en kort anteckning:

”5.8.-75 Föranleder inga åtgärder från vår sida. Inget svar är nödvändigt eftersom brevet har avlämnats till ambassaden den 25.7.1975 efter tjänstetid och genom mellanhänder.”

I den undre marginalen tillade UKK:

”Varför mottog ambassadens representant ett 'propagandabrev' överlämnat av 'mellanhänder'?”¹

Klaus Törnudd, t.f. chef för utrikesministeriets politiska avdelning, delgav ambassaden den välförtjänta tillrättavisningen den 15 augusti.

¹ UKA 1/81,1975.

Jag blev underrättad om de lite oroväckande marginalanteckningarna av min chef Arto Mansala, som då var ambassadens politiska råd. Det hela handlade om bildhuggaren Ernst Neizvestnys brev. När man frågade vem det var som hade tagit emot brevet, hade Arto konstaterat att ”det bara kom”. Jag svalde eftersom jag förstod att det hela kunde ha slutat illa. Ambassadör Jaakko Hallama befann sig på semester i Finland och Neizvestnys brev sändes till Finland av chargé d'affairs Jyrki Aimonen. Den bifogade promemorian om Neizvestny hade skrivits av attaché Nyberg. Långt senare, på vintern 2011, visade Arto mig Hallamas den 25.9.1975 daterade brev till understatssekreterare Yrjö Väänänen. I brevet fördjupade sig Hallama i ”fallet Nyberg”. Ambassadören karaktärisera den unge tjänstemannen på följande sett:

”Pojken är inte dum, långt ifrån, och han besitter många goda sidor. Men han är alldeles förskräckligt odisciplinerad och följer inte ens i närmaste mån alla mina anvisningar och råd. Han kan göra just någonting sådant som att leverera Neizvestnys brev till Presidenten. Till all Nybergs tur inträffade händelsen i samband med Presidentens 75-årsfestligheter. Republikens President hann alltså inte fästa den uppmärksamhet vid frågan brevet under andra omständigheter hade väckt.”

Det var alltså nära att jag hade kommit hem med mjölktaget.² Mitt misstag var att jag förmedlade brevet. Jag minns att jag tvekade, men gjorde det ändå eftersom jag hade lovat Ernst Neizvestny att göra det. Jag visste inte då, och i min oerfarenhet kunde jag inte ana, att en pressad Neizvestny en vecka innan KSSE-mötet öppnades den 1 augusti i Helsingfors skulle ge brevet vidare till den internationella pressen. Det gjorde brevet i UKK:s ögon till ett ”propagandabrev”.

Refusnik

Ernst Neizvestny var då en *refusnik* (på ryska *otkaznik*). Det var den engelska benämningen på en person som hade fått ett nekande svar på sin emigrationsansökning. Samtidigt befann sig Neizvestny också på höjden av sin berömmelse. Ett år tidigare hade hans mest omtalade verk, Nikita Chrusjtjovs gravmonument efter många och växlande turer avtäckts på Novodevitjijs begravningsplats. Samma år hade Aleksandr Solzjenitsyn blivit utvisad och hans vän Mstislav Rostropovitj fått tillstånd att emigrera utan att förlora sitt sovjetpass. Han blev av med passet senare.

I sina memoarer beskriver Neizvestny hur Sergej Nikitovitj Chrusjtjov tillsammans med sin vän Sergej Anastasjevitj Mikojan dagen efter Chrusjtjovs död hade kommit för att be honom utföra gravmonumentet. Enligt Sergej Nikitovitj var det faderns vilja. Neizvestny konstaterar för sin del att han hade kommit till samma slutsats genast när han hörde att Chrusjtjov hade avlidit.

I Neizvestnys memoarer finns det en färggrann beskrivning av kampen kring tillståndet att få resa monumentet. Efter att 1964 blivit avsatt förvandlades

² Att komma hem med mjölktaget är finsk beväringsslang och betyder att man har misslyckats och kommenderas tillbaka till enheten mitt under pågående kurs i reservofficersskolan.

Chrusjtjov till en icke-person och stadsmyndigheterna i Moskva vågade inte bevilja de nödvändiga tillstånden. Det var först efter det att Chrusjtjovs änka Nina Petrovna hade skrivit ett brev till premiärminister Aleksej Kosygin som tillståndet beviljades. Gravmonumentet avtäcktes på den tredje årsdagen av Nikita Sergejevitjs död enbart i familjens, bildhuggarens och den internationella korrespondentkårens närvaro. Tillfället högtidlighölls hemma hos Sergej Chrusjtjov med att man öppnade en flaska gammal konjak, som Nikita Chrusjtjov i tiderna hade fått av Charles de Gaulle.³

Nonkonformisterna

Moskva var min första utlandskommendering och tillsammans med min hustru Kaisa sökte vi, på samma sätt som andra diplomater och utländska korrespondenter, konstnärernas sällskap. Våra ryska kunskaper var redan ganska hyggliga, vilket underlättade samvaron och vi blev snabbt bekanta med de ledande nonkonformisterna. Det var den stämpel konstnärsförbunden använde för personer, som inte antogs i medlemskåren. Nonkonformisterna utgjorde en ganska sluten krets och var sina respektive yrkeskårers dissidenter. För dem var korrespondenterna och diplomaterna både ett andningshål och en extra inkomstkälla. Som finsk diplomat förhöll jag mig ganska försiktigt till de mest militanta dissidenterna. Jag kommer ihåg min förvåning när min norska kollega med stolthet visade upp sitt handlager i Norges ambassad. Han hade ett skåp fullt med den just utkomna ryska upplagan (1973) av Solzjenitsyns *Arkipelagen Gulag*, som han uppenbarligen delade ut på stan. För mig var det klart att den sortens verksamhet inte var förenlig med Finlands intressen. Vi visste inte då att den svenske korrespondenten Stig Fredriksson var en av Solzjenitsyns viktigaste kontaktpersoner.⁴ Jag umgicks mycket med Fredriksson och vi köpte tillsammans konst av nonkonformisterna, men ”Stigu” pratade inte bredvid mun.

Det var berikande och synnerligen intressant att umgås med konstnärerna eftersom de nästan utan undantag hade stötts ut ur det sovjetiska systemet och levde ett anspråkslöst och opolitiskt, men självständigt liv utanför sovjetsamhällets strikta normer. Knappast någon av dem röstade i de sk valen. Många fick sin utkomst genom kroppsarbete ifall de inte lyckades sälja sina verk åt utlänningar eller åt de fåtaliga ryska konstsamlarna. En av samlarna var pianisten Svjatoslav Richter. Han bodde i ett för sovjeteliten byggt hus av gult tegel i Moskvas centrum alldeles i närheten av det som då kallades Komsomoldammarna, men som nu igen heter Biskopsdammarna (Патриаршие пруды), där Michail Bulgakovs roman *Master i Margarita*⁵ tar sin början. I Richters rymliga lägenhet såg vi Dmitrij Krasnopevtsevs utställning 1974. Prisnivån var inte ens omöjlig för en ung tjänsteman och vi köpte ett antal, bland dem några konstnärligt betydelsefulla, som fortfarande väcker till eftertanke.

³ Ernst Neizvestny: ”Govorit Neizvestnyj”, Posev-Verlag, 1984, Frankfurt a. M. s. 24-27.

⁴ Stig Fredriksson: ”Alexanders kurir, ett journalistliv i skuggan av det Kalla kriget”, 2003.

⁵ Michail Bulgakovs roman ”*Master i Margarita*” utkom i en förkortad och ideologiskt tillrättalagd version i tidskriften «Москва» (Moskva) 1966. Chrusjtjovs töväderperiod hade redan tagit slut, men ändå kom romanen eller snarare romanfragmentet ut. En någorlunda fullständig utgåva utkom 1973 och en fullständig 1990. Den första svenska upplagan av ”*Mästaren och Margarita*” utkom 1971.

Hallamas

Det gladdde mig när jag 2008 märkte att Tretjakov-galleriet hade ordnat konstnären Oskar Rabins 80-års jubileumsutställning. Rabin hade blivit utsatt för en hård behandling. Hans son hade dött under oklara omständigheter och till slut hade han 1978 själv tvingats gå i landsflykt. Rabin och hans konstnärshustru Valentina Kropivnitskaja slog sig ner i Paris och blev franska medborgare. Vi kände dem väl och hade köpt konstverk av dem båda. Rabin var en av de centrala nonkonformisterna och köket i deras trånga lägenhet var konstnärskretsarnas samlingsplats.

Det var med en känsla av upprymdhet jag på Tretjakov-galleriet kände igen samma målning, eller möjligen en dubblett på samma tema, som Anita Hallama hade köpt av Rabin hösten 1975. Men den gången gick det så till att Jaakko Hallama återlämnade tavlan och Anita Hallama valde istället ett stilleben ”Vodka i seldjotka” (Vodka och sill), som numera hänger på väggen hos deras son.

Anita Hallamas besök hos Rabin var ingen tillfällighet. Jag hade kört henne dit i min signalröda Volvo för att därmed trygga min reträtt. Det insåg Jaakko Hallama mer än väl, vilket utan tvekan påskyndade min förflyttning från Moskva.

Hallama hade invalidiserats innan han 1974 för andra gången sändes till Moskva som ambassadör. En hjärnoperation hade för hans del lett till ett talfel och han var därmed enbart begränsat arbetsför. Jag kommer ihåg ett besök, som ett riksdagsutskott avlade och som kröntes av en förvånad riksdagsmans fråga om orsaken till att ambassadören talade så konstigt. Till saken hör att samma riksdagsman tog sig en klunk ur sin fickplunta just innan han steg in i ambassadörens tjänsterum. Det var någonting som chockerade en ung tjänsteman.

Idag vet vi att Hallama koncentrerade sig på att slå vakt om sin position i förhållande till presidenten. I förbifarten fördubblade han lönerna på ambassaden, vilket det unga attachéparet naturligtvis var tacksamma för. Hallama hemkallades först efter maktskiftet 1982. I rapporteringen litade han fullständigt på Arto Mansala, men kunde inte hålla fingrarna ifrån UM:s omdisponeringar. I brevet, som tidigare nämndes, föreslog Hallama för personalchefen, understatssekreterare Väänänen, att jag skulle skickas till Ralph Enckells disciplinskola i Paris för att inte hamna på ”snälla” Dick Töttermans ambassad i London, vilket hade varit mitt önskemål. Den administrativa avdelningen sände mig som vicekonsul till Leningrad, vilket hade en avgörande betydelse för min karriär.

Det var först i Leningrad som min uppfattning om Sovjetunionen började ta fason. Det ledde mig sedan djupare in i Rysslands alla tänkbara frågor och på den vägen är jag fortfarande.

Moskva-konstnärernas värld – också den inofficiella sidan – var inte okänd för paret Hallama. Det porträtt som Ilja Glazunov målade av Anita Hallama 1958 är ett av hans bästa verk. Det kunde man konstatera under utställningen i Kiasma⁶ på hösten 2010.

⁶ Muséet för modern konst i Helsingfors.

Glazunov uppträdde gärna både på den tiden och på sin ålderdoms dagar som dissidentkonstnär. Och dissident var han åtminstone i den meningen att hans religiösa och mystikfyllda tematik var nationalistisk och stod i konflikt med den officiella ateismen. Just den egenskapen tilltalade många inom partieliten och det gav därmed Glazunov både beskydd och märkbara ekonomiska förmåner. Bland nonkonformisterna var Glazunov suspekt just på grund av sina privilegier.

”För att inte sovjetmyndigheterna skall ilska till ”

Tvårt emot vad man kunde föreställa sig på basen av Kekkonens reaktion 1975 var Ernst Neizvestny ingen okänd konstnär för honom. Kekkonen hade 1965 av premiärminister Kosygin fått som gåva Neizvestnys granitskulptur ”Moder jord”, som stod på en prominent plats på Ekudden. I sin dagbok noterar Kekkonen att han den 18 februari 1966 var närvarande när museet för modern konst i Tammerfors öppnades. För utställningen han hade lånat ut ”Neizvestnys skulptur 'Jorden', som jag hade fått av Sovjetunionens regering”.⁷

I Neizvestnys brev, som av Kekkonen stämplades som ett ”propagandabrev”, hänvisar han till gåvan och till det tackbrev, som han hade fått av Kekkonen.⁸

För Kekkonens del var intresse för Neizvestnys konst uppriktigt. Han gav i november 1965 instruktioner till ambassadör Jorma Vanamo att närma sig konstnären. Ordvändningen visar i ett nötskal den finska utrikespolitikens metod:

”... jag ber Dig undersöka om man på något sätt kunde köpa en skulptur och möjligen något grafiskt arbete av Neizvestny. Frågan måste naturligtvis skötas – vilket jag naturligtvis inte ens behövde framhålla för Dig – på ett sådant sätt att sovjetmyndigheterna inte ilsknar till. Men inte behövs deras medgivande heller.”⁹

År 1968 närmade sig Neizvestny Kekkonen genom sin vän Jaakko Kaurinkoski, som var Uusi Suomis korrespondent, och genom ambassaden. Neizvestny ville ge Kekkonen ett antal teckningar, som han hade gjort till en ny upplaga av Dostojevskis ”*Brott och straff*”. Ambassaden hittade inte tillräckligt högklassiga ”vita kartongpärmar för att göra samlingen till en någorlunda prydlig representativ helhet”. Därför bad man UM:s pressavdelning om hjälp.¹⁰ I samma korrespondens förmedlade ambassaden också Neizvestnys önskemål om att få arrangera en utställning i Helsingfors. ”... han företog sig att påminna Republikens President om den en gång uttalade tanken på att en utställning för Neizvestny kunde ordnas i Finland.” I marginalen finns anteckningen ”HRP [Herr Republikens President] 23.6.68 I det här skedet finns det inte tid att ta emot, tråkigt nog”.

Ambassadrådet Aarno Karhilo har med penna skrivit in en anmärkning om att

⁷ Juhani Suomi (toim): ”Urho Kekkonen päiväkirjat 2, 1963–68”, Otava, 2002, s. 252. Felskrivningen av namnet är Kekkonens.

⁸ Neizvestny, s. 88. (Diarienumret visar att Kekkonen sände ett tackbrev till Neizvestny, men det finns inte bevarat i Republikens presidents arkiv. RN)

⁹ UKK:s brev till Vanamo den 9 november 1965.

¹⁰ Ambassaden i Moskva, nr 1635, 19.7.1968, Antti Karppinen.

Neizvestny ”via Kaurinkoski kan överlämna gåvan till ambassaden, som sänder den vidare till RP”.¹¹

Neizvestny

Vi blev bekanta med Neizvestny förhållandevis sent, först under vårt sista år i Moskva 1975. Hans ateljé på Prospekt Mira 41, byggnad 4, inne på gården, var en mycket sliten verkstad, men huset var inte en slum och låg inte heller i stadens utkant. Neizvestny brukade med förnöjelse påpeka att det bara var åtta minuters väg till Kreml.¹² I ateljén besöktes han av alla tänkbara: det italienska kommunistpartiets stora namn, en holländsk prinsessa, senator Robert Kennedy, franske konseljpresidenten Edgar Faure och ett oändligt tal diplomater och andra tillresande. De ansvariga tjänstemännen på kulturavdelningen vid SUKP:s centralkommitté uppmanade Neizvestny att besvara de uppenbara frågorna om ateljéns tillstånd med att det här var ett tillfälligt förråd och att han snart skulle få en ny ateljé. Det fick han naturligtvis aldrig.¹³

Neizvestny var en legend och en symbol för mod. Alla kände till hans sammandrabbning med Chrusjtjov under utställningen i Manegen i december 1962. Det politiska tövädret hade i sista hand upphört med det förnedrande slutet på Kubakrisen samma år och det fick konstnärerna känna av i Manegen en månad senare. Händelseförloppet är känt och numera har man i SUKP:s centralkommittés arkiv funnit ett dokument som ordagrant relaterar den sovjetiska premiärministerns och SUKP:s förste sekreterares ordväxling med konstnären.¹⁴ På plats fanns, enligt tidens bruk, hela politbyrån. Det finns ett antal versioner av hur orden föll, men klart är ett Neizvestnys sätt att stå på sig gjorde ett intryck på Chrusjtjov. Med en hänvisning till konstnärens namn konstaterade Chrusjtjov försmädligt att ”ni är okänd” (*neizvestnyi*). Biträdande premiärminister och tidigare KGB-chefen Aleksandr Sjeljepin inflikade hotelser om att sända Neizvestny till ett skogsarbetsläger. För Kaisa och mig återgav Neizvestny sin version av ordväxlingen med Chrusjtjov. Nikita Sergejevitj frågade hur Neizvestny hade fått tag på bronset till statyn. Frågan berodde på att brons var en typisk sovjetisk bristvara (*defitsitnyj*). Neizvestny hade helt frank svarat: ”Jag har stulit det som alla andra.” I den redogörelse som finns i SUKP:s CK:s arkiv bestred Neizvestny att han skulle ha stulit det och hävdade att ”kopparn” skräpade i knutarna.¹⁵

Med sitt frejdiga uppträdande skiljde sig Neizvestny från andra konstnärer. Han hade vid sidan av sina konststudier studerat filosofi vid Moskvas universitet och hade dessutom litterära ambitioner. I hans ateljé träffade vi också hans vän, den jämnåriga filosofen Aleksandr Zinovjev, som blev berömd för boken ”*Gapande höjder*”.¹⁶ I boken, som publicerades utomlands 1976, kritiserade Zinovjev skoningslöst sovjetsystemet. 1978 utvisades han från Sovjetunionen, men som så många andra fann han aldrig sin plats i emigrationen. I slutskedet anklagade han

¹¹ Ambassaden i Moskva, PM 21.6.1968 Aarno Karhilo

¹² Neizvestnyj, s. 70.

¹³ Neizvestnyj, s. 107.

¹⁴ Vyskazivania N.S. Hrusjtjova 1.12.1962 (Rodina-tidningen bilaga Istotjnik 6/2003, s. 159).

¹⁵ Neizvestnyj, s. 164-165.

¹⁶ Aleksandr Zinovjev: ”Зияющие высоты” 1976.

Väst för att ha förintat Sovjetunionen.

Vi köpte av Neizvestny bl.a. några av de tidigare nämnda illustrationerna till Dostojevskis ”Brott och straff”. Han är också den enda konstnären som vi faktiskt hjälpte. Som gåva av honom fick vi ett bronskrucifix, under vilket våra barn och barnbarn har döpts.

”Leningrad är en grym stad”

När vi vid årsskiftet 1975-76 flyttade till Leningrad skänkte Neizvestny oss ett grafiskt blad med en dedikation. Han hade gjort arbetet för Nobel-kommittén och varnade nu oss för att ”Leningrad är en grym (*zjestokij*) stad”. Vi hann knappast ens göra oss hemmastadda i Leningrad innan den enda av stadens konstnärer vi hade lärt oss känna tidigare, Jevgenj Ruchin, mördades genom ett mordbrandsanslag mot hans ateljé.¹⁷ Kaisa deltog i begravningen. Själv var jag samtidigt upptagen av något ministerbesök. Men det glädde mig när jag under mina ambassadörsår 2000-2004 hittade Ruchins verk i Tretjakov-galleriets samlingar.

I Leningrad blev det genast fullt arbete och allting skulle skötas på ryska. Generalkonsul Antti Karppinen, som till sin utbildning var slavist och hade talat ryska sedan barndomen, tvingade mig att tolka. I den rollen var man så illa tvungen att lära sig. I Leningrads vardag, i världens största provinsstad, föreföll Moskvans livliga diplomatliv ganska avlägset. Det fanns bara en handfull utlänningar, men desto mera turister. Stämningen var en helt annan. Det hade Neizvestny med insikt varnat mig för.

Till vicekonsulns uppgifter hörde bl.a. ansvaret för de finska studenternas välmående. Det fanns då över 200 i staden. En försiktig uppskattning gav vid handen att ca 80 procent tillhörde Leningrads Akademiska Socialistsamfund (LASS)¹⁸ och det gav upphov till en hel del bekymmer. Det var på den tiden YLE:s aktualitetsredaktion, eller var det underhållningsredaktionen, producerade ett program under rubriken ”*Naapurineljännes*” (ungefär ”Grannlandskvarten”) i vilket man på allvar beundrade Sovjetunionens socialskydd och samhällssystem.

Speciellt bra kommer jag ihåg en historiestuderande, som skulle göra sitt slutarbete om striderna vid Kiimasjärvi. Jag visste nog vad det egentligen handlade om, men kunde inte låta bli att påpeka att det var en speciellt viktig strid eftersom Urho Kekkonens yngre bror, kapten Jussi Kekkonen där förlorade synen. Den unga studenten insåg knappast att jag drev med honom eftersom han hade fått till uppgift att ännu en gång beskriva den röda kommandören Toivo Antikainens hjältedåd under striden vid Repola Kiimasjärvi i januari 1922. Berättelsen förevigades 1937 i filmen ”*För sovjetfosterlandet*”. Samma dramatiska år undgick Antikainen Stalins utrensningar eftersom han då hade turen att sitta fängslad i

¹⁷ John McPhee: *Venäläisen taiteen lunnaat*”, Otava 1996. Engelsk titel ”The Ransom of Russian Art”, 1994.

¹⁸ Akademiska socialistsamfundet (Akateeminen sosialistiseura) grundades 1925 och uteslöts pga radikalvänsteristiska åsikter ur det socialdemokratiska partiet 1937. Efter kriget var ASS tillsammans med FKP en av Demokratiska Förbundet för Finlands folk – DFFF:s grundade medlemsförbund. Under 1970 var ASS studentradikalismens och den sk. stalinismens högborg.

Finland.

Den Kiimasjärvi-strid jag hänvisade till, utspelades under fortsättningskrigets inledande skede i juli 1941. Under striden sårades avdelning Kekkonens kommandör, kapten Jussi Kekkonen svårt.

En av mina besvärligaste tolkningsuppgifter inträffade vid Saima kanal. Galjonsfiguren för DFFF¹⁹:s socialister, Ele Alenius, som då var medlem av Finlands Banks direktion, blev offer för Leningrad-områdets mäktiga andre sekreterares elakheter. Ele var en känd nykterist och det visste naturligtvis också de sovjetiska värdarna. Därför försökte man med illa dold fräckhet tvinga Ele att dricka den traditionella skålen för våra länders vänskap. Ele stod på sig och vicekonsuln svettades och översatte. Alenius gav inte avkall på sina principer och den pinsamma situationen upplöstes av hans beslutsamma lugn. Slutresultatet, som uppenbarligen överraskade partisekreteraren, ledde till en något förlägen fråga om att han kanske hade varit lite för hård. Jag tror att jag svarade att det i Finland också fanns sådana som inte drack. I Leningrad var man på den tiden betydligt mera van med att se redlost berusade finska turister vingla omkring på gatorna.

Sovjetunionens brutala charm

Min mentor och vän Keijo Korhonen berättade att vår generalkonsul i Leningrad Arvo Rytkönen hade besökt honom för att lätta sitt hjärta. Det var antagligen 1972 eller 1973. Rytkönen hade beskrivit sovjetverkligheten som ”ett system grundat på lögn och våld”. Jag lade det noggrant på minnet eftersom det onekligen var sant. Men i den tidens Finland måste man göra upptäckten på egen hand. Eller för att citera Timo Vihavainens träffande beskrivning: ”En stor symbolisk troshandling var att hänga av sig hjärnan redan vid garderoben.”²⁰

1970-talets stora gåta är och förblir vart Finlands Rysslands-kunnande försvann. - Sovjetunionens brutala charm hade uppenbarligen fyllt sin uppgift. Stormaktens styrka fascinerade och bestal iakttagaren på det mod, som behövdes för en självständig uppfattning.

Jari Tervos ”Myyrä” kan man inte rekommendera för en person utan vitsord i politisk historia. Gör man det råkar man in i samma dilemma som framför teven en lördag. Man blir tvungen att fråga sig vad som är fakta och vad som är fiktion.

Speciellt tycker jag om Tervos sätt betona Keijo Korhonen roll som utrikespolitisk ledare under Kekkonen-periodens slutfas.

¹⁹ ”Demokratiska förbundet för Finlands Folk”, kommunistpartiets täckorganisation.

²⁰ Timo Vihavainen: ”Itäraja häviää”, Otava, utges på hösten 2011.

”Jag (dvs. Keijo Korhonen) måste nu springa för att skapa en lång satsmotsvarighet vid östgränsen.”²¹

Sovjetunionen var en stor utmaning. Alla klarade det inte eller hölls inte på den smala vägen. Jag kommer ihåg att det störde mig att finna mig själv i situationer där en del älskade, andra avskydde Sovjetunionen. Klämma mellan dessa attityder skulle vi utföra vårt arbete och dessutom klara av det med heder. Från den tiden framåt har jag ofta tänkt på hur mycket enklare samarbetet med Ryssland och ryssar hade varit om det fanns mera människor som kände till Ryssland och på något sätt klarade av språket.

Likt Alice i Underlandet

Ännu som ryskstuderande i Leningrad eller som attaché i Moskva eller vicekonsul i Leningrad hade jag svårt att begripa mig på Sovjetunionen. Så här i efterhand kändes det som om jag, lite på samma sätt som Alice i Underlandet, hade trillat ner i kaninhålet. Jag följde med intressanta människor, som likt konstnärerna gick sin egen väg, och drogs allt djupare in i ett okänt och obegripligt land. Samtidigt förstod jag att man i 1970-talets Finland egentligen inte kände till landet.

Drygt hälften av Leningrads invånare bodde i *kommunalkor*, i de gamla stenhusens stora, uppdelade lägenheter där en familj kunde vara inhytt i ett rum och dela på kök, badrum och wc. Att ta in en utlänning i en *kommunalka* var strängt förbjudet, men det förhindrade inte oss att stifta bekantskap med otaliga.

Anatoli Tjubais är ca tio år yngre än jag. Ur hans biografi framgår det att han tillsammans med sin hustru bodde på gångavstånd från vicekonsulns lägenhet. När det blev dags för hans hustru att föda, vandrade paret från Fursjtaskaja till Tjernysjevskajas förlossningsanstalt, som var vårt grannhus.

Familjen Tjubais bodde i ett 14 m² stort rum i en *kommunalka*. I någon mån uppvägdes bristen på golvyta av de fyra meter höga väggarna. Deras sammanlagda månadslön var 190 rubel. Det största problemet för den grupp unga ekonomister Tjubais ledde, var att finna en plats där de utom syn- och hörhåll för myndigheterna kunde syssla med det förbjudna ämnet sovjetekonomins reformer. Ingen av dem hade en egen lägenhet. Senare har både Tjubais och hans Moskva-kollega Jegor Gaidar konstaterat att den sortens sysselsättning bara kunde leda till två platser: antingen till fånglägret eller till regeringen.

WSOY publicerade 2009 på mitt initiativ Tjubais biografi.²² Vid publiceringstillfället kunde jag berätta för Anatolij Borisovitj Tjubais, att enbart några decennier tidigare levde Finlands unga vicekonsul med familj i samma

²¹ Jari Tervo: ”Myyrä”, WSOY, 2004, s. 40. Satsmotsvarighet är finsk form av statsförkortning, som under vissa omständigheter ersätter bisatser. Finskans grammatikaliska logik gör det möjligt att skapa många efter och inom varandra formulerade statsförkortningar, som sedan gör formuleringen svårförståelig eller obegriplig. Den tervoska/korhonenska satsen finurlighet blir alltså lätt otillgänglig för en person som inte kan finskas grammatik. Meningens innehållsmässiga översättning kunde alltså lyda så här: ”Jag måste nu springa för att skapa ett oöverkomligt ordhinder vid östgränsen.”

²² Andrei Kolesnikov: ”Taustalla ja tulilinjalla, Venäjän yksityistäjä Anatoli Tshubais”, WSOY, 2009.

område i ”en gyllene bur”. Vi bodde i en lägenhet på över 200 m² med en rysk hushållerska och en finsk barnflicka. Kaisas uppskattning är att vi använde omkring 1000 rubel per månad till matuppköp, huvudsakligen från en sk kolchozmarkand.

Nu efteråt vet vi att våra år i Moskva och Leningrad 1973-77 inföll under ”Brezjnevs guldålder”. Levnadsstandarden steg och tillgången på mat förbättrades. Först lite senare började landet glida in i stillaståendets tid. När Andrej Amalrik publicerade sin essä ”Kan Sovjetunionen bestå till 1984?”,²³ misstog han sig sist och slutligen ganska lite. Jag beställde den i Paris utgivna boken via Akademiska bokhandeln och läste den i Moskva 1973. Jag kan inte påminna mig om att jag skulle ha träffat en enda människa som då skulle ha tagit Amalriks spådom på allvar.

Höger och vänster

Senare har bilden av Sovjetunionens dissidenter och nonkonformister klarnat. Arkiven – med undantag för KGB:s arkiv – har öppnat sig och i Ryssland har man publicerat en oerhörd mängd memoarer och dokument.

Största delen av de intellektuella, som då upplevde sig vara dissidenter, godkände trots allt sovjetsystemet och det kalla krigets logik. De levde i ett informationsvakuum och var egentligen stolta över sin ”sovjetidentitet”. Efter Stalins död ställde de sitt hopp till Chrusjtjovs töväder, som sist och slutligen inte pågick särskilt länge. Under decenniernas gång minskade sedan både förtroendet för socialismen och tron på systemets oåterkalleliga fortbestånd. Den sovjetiska verklighetens hårda bud tog kål på tron att samhället kunde reformeras och demokratiseras. Michail Gorbatsjov förstod det antagligen först i augusti 1991.

Historikern Vladislav Zubok, som emigrerade till Förenta staterna genast efter Sovjetunionens fall, ger i boken ”*Zhivago's Children, The Last Russian Intelligentsia*” en helhetsmässig beskrivning av utvecklingen efter Stalin. Zubok delar grovt upp dissidenterna i höger och vänster. Vänstern med Andrej Sacharov som galjonsfigur fördömde kränkningarna av mänskliga rättigheter medan högern med sin galjonsfigur Aleksandr Solzjenitsyn fördömde förintelsen av det ryska folket.²⁴ I dagens Ryssland talar man om liberaler och konservativa. På tsartiden bestod den motsvarande uppdelningen av zapadniker och slavofiler.

Första världskriget var Europas *Urkatastrophe*, men för Ryssland var kollektiviseringen den urkatastrof från vilken landet aldrig återhämtade sig. Chrusjtjov bröt slutgiltigt landsbygdens ryggrad och åstadkom den andra stora flykten från landsbygden till städerna. Kolchozbönderna var på samma sätt bundna till jorden som de livegna bönderna på tsartiden. De fick ett inrikespass, ett slags identitetsbevis, år 1962. Först med det passet kunde de lämna kolchozen.

Enligt Zubok skapade tövädersperioden två med varandra konkurrerande berättelser om det som hade utspelats i Ryssland under 1900-talet. Men Rysslands

²³ ”Kan Sovjetunionen bestå till 1984?”, Bonniers, 1970.

²⁴ Vladislav Zubok: ”*Zhivago's Children, The Last Russian Intelligentsia*”, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 2009.

närhistoria är fortfarande obearbetad tjugo år efter Sovjetunionens sammanbrott. Zubok beskriver elegant Aleksandr Tvardovsky jakobsbrottning. Tvardovsky var Solzjenitsyns stöd och samtidigt chefredaktör för tidskriften *Novy Mir*, som bröt partimonopolet på att definiera vad som var god litteratur. Det stärkte i sin tur intelligentsians moraliska auktoritet.

Vasilij Grossmans storverk "Liv och öde"²⁵, som beskriver hur den judiska befolkningen pressas mellan nazister och bolsjeviker, gjorde ett stort intryck på Tvardovsky, men i sin dagbok framhåller han att han ändå kände sig störd av Grossmans betoningar. För Tvardovskij är den ryska revolutionens tragedi och den ryska bondens undergång centrala teman, inte den judiska befolkningens öden i andra världskriget. Både Tvardovskij och Solzjenitsyn stöttes bort av de kosmopolitiska intellektuella, som inte lät sig beröras av böndernas och den ryska kulturens öden.²⁶

Både den litteratur som föregår ryska revolutionen och den som skrevs i emigrationen gav näring åt Sovjetunionens antisemitism. Samma känslor födde också den judiska dominansen i bolsjevikpartiets ledning. "[De judiska] läkarnas sammansvärjning" 1952 kunde ha lett till ett blodbad, som nu enbart förhindrades av Stalins död den 5 mars 1953.

Den vardagliga diskrimineringen var ett faktum i Sovjetunionen. Anställningsförbud och inofficiella universitetskvoter diskriminerade judar. Den femte kolumnen i sovjetpasset innehöll nationalitetsbeteckningen och var en ständig källa till galghumoristiska skämt. "Femte kolumnen? – Svaret är jakande!", dvs. i passet stod det att personen var jude. Den judiska nationalitetsbeteckningen beskrevs också som "invaliditet av femte graden".

Neizvestnys öde

Neizvestny är 86 år gammal och bor i New York och Moskva. Jag träffade honom två gånger efter det att han 1976 emigrerade, först till Genève och därifrån 1977 till New York. Jag var hos min vän Pentti Kouri i Greenwich, Connecticut någon gång under 1980-talets sista år. Pentti var redan då en välkänd konstsamlare och mecenat. I trädgården kring hans imponerade gård fanns stora statyer, bl.a. Henry Moores arbeten. De inbjudna gästerna var konstnärer och bland dem befann sig också Ernst Neizvestny, som anförtrodde sina drömmar åt Pentti. Jag råkade höra den avgörande formuleringen: "*I want to be rich!*" Följande gång träffade jag Neizvestny i Moskva i mitten av 1990-talet. Det var på ett galleri där hans verk fanns utställda.

En stor del av dissidenterna och nonkonformisterna var judar, men inte alla. Ernst Josifovitj Neizvestnys far, Josif Moisejevitj Neizvestny, var läkare och hans mor var den kända poeten Bella Abramovna Dizjur. Vardera av judisk härkomst. I sitt brev till Kekkonen ber Neizvestny om hjälp för att få ett emigrationsvisum till Israel, men myndigheterna krävde ännu skilsmässa och godkände inte det medgivande hans hustru hade gett. Man gav honom inte heller den ynnest man hade visat

²⁵ Vasilij Grossman, "Liv och öde", Norstedts, Stockholm, 1986.

²⁶ Zubok, s. 247.

Rostropovitj: att få behålla sovjetpasset.

Symboliken i Neizvestnys verk är påfallande kristen. Han gick som frivillig 17-åring till fronten, blev officer och sårades svårt. I det avseendet är hans historia ganska vanlig. Så länge han nöjde sig med sin position i kulturens sovjetiska ingenmansland mellan det officiella och det inofficiella stod man ut med honom och beundrade honom till och med i smyg. Men när hans mått rågades och han bad om ett emigrationsvisum, trädde han över en gräns och fick utstå förödmjukande påpekanden om passets femte kolumn.

Jackson-Vanik lagen i Förenta staterna från 1974 är ett spår från den tiden. I lagändringen är fri emigrationsrätt en förutsättning för att behandling enligt principen mest gynnad nation skall träda i kraft. Lagen är fortfarande i kraft och därmed en stötsten på Rysslands väg till WTO-medlemskap. Å andra sidan har Ryssland och Israel infört visumfrihet, och det finns inga hinder att lämna landet. Alla sovjetmedborgare, som i tiderna framtogs sitt medborgarskap, har dessutom – om de så har önskat – fått ett ryskt pass ifall de inte blivit medborgare i någon av Sovjetunionens efterföljarstater.

* * *

Neizvestny har på många sätt kunnat förverkliga sig själv. Hans konst åtnjuter internationellt anseende. I Magadan i Rysslands Fjärran öster, i utkanten av Gulags tröstlösa vidder, avtäckte man 1996 det 15 meter höga minnesmärket ”Sorgens masker” (*Maski skorbi*). På bilden besök president Dmitri Medvedjev minnesmärket 2008. Den andra bilden visar president Urho Kekkonen i Talluddens salong 1977. I förgrunden Neizvestnys skulptur ”Moder jord”.

